

**ՀԱՅԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿՍՆ ԶԵՌԵԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՁՈՒՆԷԻՆ Ի ՀԵՌՈՒՄՆ**

(Գատախաճն աւայս կրօնաթերթին)

Գ. Քասմաջեան իր սովորական ազնուութեամբ չազգայն ինձ
աւայս շաբաթերթի 5. Մարտ 1905 թիւը որ աւանտէրախ մէջ իմ
պանոնք ձեռնադրութեան վերնագրով: Գրած յօդուածիս նկատմամբ
քննադատութիւն մը հլառարակած է:

Յօդուածագիրը կըսէ.

Անդլիացի հայաշէտը իր այս վճիռը կ'ընեն Ս. Պաղարու (Վե-
նետիկ) Մատենաշարաւ ինչէկ Մաշտոցին վրայ, որ գրուած է 1216ին...

« Դժբախտաբար իրողութիւններ ընդորովին հակառակը կը հա-
տատեն Բրօք. Գոնիթիւրի կարծիքին, որուն հիմը խախտւած է իսկապէս,
որչափ ալ գրուած ըլլայ 1216ին գրուած մագաղաթ Մաշտոցի մը վրայ »

Յետոյ մեր քննադատը տեղեկութիւններ կուտայ քանի մը ձեռա-
գիր Մաշտոցներու մասին, որոնց մէջ կը գտնուի Եպիսկոպոսի ձեռնա-
գրութեան կանոնը, եւ կը պնդէ թէ այս ձեռագիրներէն մէկն գրուած
է 1216ին շաք յառաջ.

« Ահա՛ ձեռագիր Մաշտոց մը, կըսէ, գրուած 1216էն շատ յառաջ,
որ Ձորս Կանոն միայն կ'ընդունողակէ եւ տարնցմէ մէկն է Եպիսկոպոսի
Ձեռնադրութեան Կանոնը... Հետեւաբար ո՛չ միայն 1216էն յառաջ,
ո՛չ միայն 1498էն յառաջ, այլ աւելի տաաջներ կայ. Հայ Եկեղեցւոյ
մէջ Եպիսկոպոսական Ձեռնադրութեան Կանոնը, զոր անշուշտ պիտի չեղ-
տեն Մաշտոցի ամէնէն հին ձեռագրի օրինակներ, որոնցմէ հարկաւ կան
Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Երուսաղէմի Մատենադարաններում: »

Կը պատասխանեմ, թէ քննադատս շատ հարեւանցի կերպով կար-
գացած ըլլալու է իմ յօդուածիս յատկաբանը, որ տեղեկութիւններ կու-
տայ գործածած ձեռագիրներու վրայ: Այնտեղ ըսած եմ, որ իմ հրա-
տարակած բնագիրս ամբողջապէս քաղած եմ մագաղաթեայ երկաթադիր
ձեռագրէ մը, երկրջեան, գրուած ինններորդ կամ շատ շատ տառ եւ
որորդ դարում: Այս ձեռագիրը քննող բոլոր գիտնականները, ինչպէս Հ. Սու-
րբիաս Սումալեան, Ա. Գերեհան, Ս. Պարոնեան, Ա. Իշախ, Իսապետեանց եւ
ուրիշներ, Թ-ըդ դարուն կընծայեն: Ահա մեզի ծանօթ այս երկաթագիր
հնագոյն Մաշտոցի'ն հետ է որ բաղդասանցի ուրիշ չորս ձեռագիրներ
ալ, որոնք են՝

1. Հասի Բարբերինեան Մատենադարանի VII 44 ձեռագիրը, գրուած 1300 թուականէն առաջ, որ ժամանակ պատրաստուած է կազմը :

2. Ս. Ղազարի Ա. ե. 199 ձեռագիրը, գրուած 1216ին : Ա՛յս ձեռագիրն է որ իմ հրատարակութեանս իբր. քնագիր ծառայած ըլլալ կը կարծէ քննադատս :

3. Բրիտանական Թանգարանի Codex orientalis 2682 ձեռագիրը, գրուած 1331ին :

4. Նսյնպէս Բրիտ. Թանգ. Additional 19548 ձեռագիրը, մագաղաթեայ եւ երկաթագիր, գրուած ժԱ. դարում, ըստ Ա. Վ. Պարոնեանի :

Այս ձեռագիրներէն երբորդն արժանի է ուշագրութեան : Վասն զի գաղափարաբար՝ երիցու ձեռնագրութեան ա՛յնտեսակ քնագիր մը կուտայ, որ իր առջեւ ունեցած երկու տարբեր օրինակներէն քաղած է. բայց այդ օրինակներէն ա՛յ մին եւ ա՛յ միւսը ծանօթ ըլլալու չեն եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան կանոնին :

Այս ձեռագիրներէն զաւ՛ Բրիտանական Թանգարանին մէջ երկու այլ ձեռագիրներ ալ կան. մին՝ Additional 23900, գրուած 1630ին, իսկ միւսը Orientalis 2669, գրուած 1605ին : Այս երկուքն ալ ձեռնագրութեան կանոններ կը պարունակեն թէեւ, բայց եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնը չունին, չնայելով որ Orient. 2669 ձեռագիրն Թ-րդ դարուն Մաշտոց վարդապետէն հաւաքուած եւ մէկ հատորի մէջ ամփոփուած կանոնագրքէ մը օրինակուած է, կըսուի մէջը :

Ահա ուրեմն իննբորդէն մինչեւ տասնեօթներորդ դարը գրուած ձեռագիրներ, որոնց ամենուն ալ անծանօթ է եպիսկոպոսի ձեռնագրութեան կանոնը :

Անօգուտ է ըսելը, թէ եպիսկոպոսի ձեռնագրութիւնը կարելի ըլլայ գտնել ժԲ դարէն առաջ գրուած Մաշտոցէն դուրս. De non ap-parentibus et non existentibus eadem est ratio (= Ձերեւցող եւ գոյութիւն չունեցող մարդկանց միջեւ բնաւ տարբերութիւն չկայ) : Թող քննադատս ցոյց տայ իրապէս հին ձեռագիրներ, որոնց մէջ գտնուի եպիսկոպոսի ձեռնագրութիւնը : Երբեք պատճառ մը չկայ, որ գոյութիւն ունեցող ձեռնագրութեան կանոն մը առանձին պահուի, բոլորովին դուրս ձեռնագրութեան կանոնագրքէն : Յունական եւ լատինական ժամագրքերուն մէջ եպիսկոպոսի ձեռնագրութեան կանոնը կը զրոնուի սարկաւադի եւ քահանայի ձեռնագրութեան կանոններուն կից : ուրեմն ինչո՞ւ միայն Հայերը առանձին, զատ գրքի մէջ պահէին զայն. ի՞նչ հարկ կար քաղարկելու, ծածկելու եւ մութի մէջ պահելու եպիսկոպոսի ձեռնագրութեան նման կանոն մը, զոր բոլոր միւս եկեղեցիներն իրենց ժողովուրդին տրամագրութեան տակ դրած էին : Գուցէ աւելորդ չըլլայ յայտնել, թէ՛ վիենետկի երկաթագիր ձեռագիրը՝ միւս յիշատակած բոլոր ձեռագիրներէս աւելի կարճ եւ աւելի պարզ բնագիր մը կը պարունակէ :

Էջմիածնի այժմ ձեռագիրներն որոնց մէջ կը գտնուի եպիսկոպոսի ձեռնագրութեան կանոնը, բոլորն ալ շատ նոր ժամանակի օրինակներ են։ Ահա՛ ապացոյցը։ 1876ին Գէորգ Կաթողիկոսի հրամանով տպուած Մաշտոցը, — որ կը պարունակէ Միւսոնի օրհնութեան, Եպիսկոպոսի եւ Կաթողիկոսի ձեռնագրութեան եւ օծման կանոնները միայն, — յատուցարանին մէջ կըլտէ, թէ Գէորգ Կաթողիկոս զայն տպելու համար սքըսան եւ չորս ձեռագիրներ իրարու հետ բաղդատած եւ անոնց մէջէն աւանանաւոնացո Եփրեմ Կաթողիկոսի ձեռքով օրինակուած տերկուս մագաղաթեայ, ձեռագիրներուն հետեւած է։ Ահա այս ի մի վայր ժողովեալ Հայրապետին զգրչագիրս մատենադարանի ժանիցս, թուով աւելի քան դժուար եւ չորս, եւ ընդ միմեանս զնոսին համեմատեալ, զընտրելագուսնիցն ի նոցանէ տուեալ ընկալաւ զընթերցուածս, ... եւ եղ ի կարգ եւ ի յօրինուածութիւն վայելուչ, առաջի աչաց տեսելով մանաւանդ զերկոսին զգեղեցկագիր եւ զգեղազարդ օրինակս մագաղաթեայս գաղափարեալս ձեռամբ հոգեւոյս Կաթողիկոսին ազգիս Տեառն Եփրեմի։ Եփրեմ Սոս, Կաթողիկոս հպած է 1771-1785, ահա՛ ուրեմն այդ մագաղաթեայ երկու օրինակներուն հետ թի՛ւնը։

Գրչագիր Մաշտոցներու օրինակներէն զատ՝ ունինք նաեւ ուրիշ հին ձեռագիր մը, որ սա աւագասը կը կրէ. «Կարգաւորութիւնք ցուցմանց աւրհնութիւնաբեր ցուցակիդ, եթէ ո՛վ ոք կամ յորում ժամանակաց հայրապետացն են արարեալ զկարգս աւրհնութիւնաբեր ցուցակիդ եւ եթէ ո՛վ ոք երբ ի Հայաստան աշխարհս եւ որո՞ց հրամանաւ կամ կարգաւ տառեցին»։

Այս ձեռագիրն հրատարակած է Դոկտ. Ֆ. Ն. Ֆրիշ, իր «Հանդէս հայագիտութեան» թերթին մէջ, 1902ին։ Ես եւս այդ հրատարակութենէն առաջ մի եւ նոյն ձեռագիրը բաղդատած էի ուրիշ հինգ ձեռագիրներու հետ, այսինքն՝ Վատիկանի հայերէն ձեռագիրներէն թիւ 3ը, որ գրուած է 1287ին. Ս. Ղազարի 693 թիւը կրող ձեռագիրը, որ գրուած է 1190ին. նոյն Բատենադարանի թիւ 57 ձեռագիրը, եւ Գրիգոր Տաթեւացիի կողմէ օրինակուած ձեռագիրը։

Արդ՝ նոյնին մէջ կը կարգանայ «Իսկ վասն գրակարգացի եւ նըկարելոյ եկեղեցւոյ յետոյ օրհնութիւն, եւ դուռն յետոյ զնելոյ եւ վասն որ զնշխարսն ի հանգրստ փոխեն» այս ամենայն յիշատակ է մեզ ի սրբոյն Գրիգորէ մերոյ լուսաւորչէն, իսկ վասն քահանայօրհնէիցն սրբոյն Սահակայ է արարեալ յառաջին ամի եպիսկոպոսութեան իւրում, ի նաւասարդի ամսոյ, որ օր մի էր եւ յիշատակ սրբոյ Կարապետին, արար զքահանայօրհնէքդ եւ զքահանայթաղէքդ»։ Ինչպէս կը տեսնուի, այստեղ եպիսկոպոսի ձեռնագրութեան խօսք չկայ. իսկ եթէ հին ժամանակ նոյն կանոնը գոյութիւն ունենար, անշուշտ պիտի յիշատակուէր այս ձեռագիրին մէջ։

Մի եւ նոյն եպրակացութիւնը կռնենանք նաեւ Խոսրով Անձեւացիի (Ժ-րդ դար) գրութիւններէն : Անձեւացին իր «Մեկնութիւն եղօթից» գրքին մէջ (ապ. 1730, եր. 109) կըսէ . «Նա եւ օրինաց եւ սանմանաց եւ ամենայն բարեկարգութեանց պատճառք եւ հաստատութիւն գիրք են յաշխարհի : Այլ եւ օրհնութիւն միւսոնի՝ խաչի կը եկեղեցւոյ, քանանայական ձեռնագրութիւն եւ օծումն Թադաւորական , եւ քրիստոսական պատարագին բաշխումն, դրովք սրբովք մեզ կատարեալ լինին : Նա եւ հաւատ եւ մկրտութիւն քրիստոնէութեան , եւ զրինաւոր ամուսնութիւն , եւ մահ եւ կեանք եւ անտի կենացն ծանօթութիւն , արքայութեան երկնից տեղեկութիւն եւ պատուածգիտութիւն , եւ ըսկիզբն եւ կատարած , ի դրոց սրբոց մեզ իմանին : » Ո՛չ մէկ բառ եպիսկոպոսի ձեռնագրութեան վերաբերեալ . որովհետեւ այն կանոնը ծանօթ չէր Անձեւացիին :

Նոյնպէս աւ ժԲ դարուն Ներսէս Լամբրոնացի ձեռնագրութեան միակ կանոնին մէջ խօսելով Ս. Հոգիին՝ ձեռնագրութեան մասին, կը պնդէ որ քանանայական եւ եպիսկոպոսներու վրայ կատարեալ հաւատարմութեամբ կիջնէ Ս. Հոգին : Լամբրոնացին ա՛յլ պնդէ կրօնական գործերգածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյի արեւն գրքին մէջ. (Վենետիկ 1847, եր. 81) . «Ս. յայտն եւ այլ երեք կարգս արքեպիսկոպոսաց , եպիսկոպոսաց եւ քանանայից թէպէտ եւ անուամբ զանազանին ի միմեանց , բայց սակայն ի մի. դաս աւ յիշխանութիւն պատուոյ են՝ կալ շուրջ Աստուծով անմիջաբար : » Մի եւ նոյն խորհրդածութիւնը կը տեսնենք թմբն տեղ, ինչպէս՝ եր. 132, 133, 150 , եւս եւս . Թիկ եր. 59 այսպիսի հատուած մըն ալ կայ . «Ս. յայտն եւ յայտն հոգեւորական իշխանութեան աթոռս սուրբ եկեղեցի՝ նախապատիւ եւ փոխանակ Աստուծոյ է եպիսկոպոսն , իշխանակից եւ աթոռակից են նմա քանանայքն , հրամանատարք եւ սարկաւազուներն եւս : Ինչպէս կը տեսնուի , եպիսկոպոսի քով կը դնէ նոյն իսկ ստորին աստիճանն ունեցող կղերականները . որովհետեւ անոնք ա՛յլ եւ ձեռնագրութիւն մը ստացած են :

Սակայն , չեմ բռնի թէ Հայերն իրենց եկեղեցւոյ սկզբնաւորութեան ժամանակէն չեն ունեցած եպիսկոպոս . այսպիսի կարծիք մը սխալ պիտի ըլլար անշուշտ . այլ ըսել կուզեմ , թէ քանանայի ձեռնագրութեանէն յուսե՛մ չեն ունեցած եպիսկոպոսի շնորհաբեր ձեռնագրութիւնը : Երկու կարգերու համար ալ հոգեւորական միակ աստիճան մը կար : Կրօնական բոլոր յարաբերութիւններու մէջ ալ քանանան հաւատարեղած է եպիսկոպոսին : Եպիսկոպոսն ուրիշ բան չէր այլ կա՛մ իշխանէն , կա՛մ ժողովրդէն , եւ կա՛մ յիշխանի մանկանց (որ երբեմն կը նշանակէր բոլոր մկրտուածները) ընտրուած կամ փոխանորդ կարգուած քանանայ մը որուն գործն էր կատարել այսինչ կա՛մ այնինչ դժուարութիւններն ու

պաշտօնները՝ օրինակ՝ իբրեւ «քանոնապետ» նախադասել ժողովրդի պաշտամունքին համար քանաններու կողմէ եղած արարողութիւններուն, կամ թէ՛ իբրեւ եպիսկոպոս՝ հսկել հաւատացեալներու փրկութեան, բարութեան եւ անոնց պաշտամանն զբայ և հսկել մանաւանդ յուիրատուութիւններու հաւաքման եւ բաշխման վրայ:

Կարելի է Լոնդոնի երկաթագիր օրինակով ալ հաստատել այս բանը. վասն զի Լոնդոնի ձեռագիրը քահանայի ձեռնագրութեան կանոնին մէջ մաղթանք մը ունի, ուր եպիսկոպոսի յիշատակութիւնը կը լլայտայս ալսպէս. «Եկալիմք զըզդ. հայր երկնաւոր, անաքեա զողորմ առ ըր Եւաւրնեա՝ զնոր ընծայս՝ զայս որ կայ ամառի սրբոյ սեղանոյս, անուշ զատիճան քահանայութեան եւ լինել տեսալ (այլ՝ ձեռագիրք ունին տեսու)՝ Մողովրդեան քա եւ անախոց քոց արքայից ք»։ Այս տեսաւդ՝ կամ «տեսուչ» բառը յունարէն եպիսկոպոս բառին թարգմանութիւնն է. Ո՛չ մէկ եպիսկոպոս աւելի բարձր հոգեւորական անտիճանի չի կրնար բարձրանալ քան այն տասիճանը զոր կը ներկայացնեն սա երկու բառերը — «անաքելոց անախոց»։ Իսկ ուրիշ մաղթանքի մը մէջ ալ ասլսպէս կը կարդանք. «Տուր շնորհս ծառային այսոյն անունը զաստիճան քահանայութեան ի ձեռն կոչման եւ ձեռնագրութեան՝ արժանաւոր լինել ընդունելութեան հոգևոյց սրբոյ անուշ զարարել փերակացութեան արժանաւորութեամբ»։ Հոս եւս «փերակացութիւն» բառը յունական եպիսկոպոս բառին թարգմանութիւնն է, ասորակցոյս չկայ։

Արդարեւ ժԱէն մինչեւ ժՋ դարերու ձեռագիրներն աւելի քան կերպով կը հաստատեն , թէ Վենետիկ երկաթագիր օրինակին շնորհիւ եւ «քահանայ» բառերը նոյն են «նախկին» բառին հետ : Հայաստանեայց եկեղեցիի ամենահին վաւերաթղթերուն մէջ կը հանդիպինք յիշատակութեան երէցներու , որոնք Ս. Պետրոսի պահին իշխանակից եղած են . բոլի քահանայաթաղի կանոնին մէջ միշտ կը տեսնենք , որ քահանան աւանդաւոր է Վերակացու , այսինքն՝ եկեղեցւոյ առաջնորդ , օրինակի համար . զվերակացուս անոր որ փոխանցաւ յաշխարհէն դատակից արքայս եւ արքունիկից հարց եւ հայրապետաց : «Նոյնպէս եւ հետեւեալը . «Մատայն քո այս զորարժանութեանց արժանի զպատիւ քահանայութեան . . . Ընտրեցիր զսա լինել սպասուոր ընդ որդիս որոտման Սալմանեալ Միւլքիսեղեցիի , եւ լցեալ շնորհիւն Աստուծոյ » Սա նմանեալ Մովսէսի նախագոյ մարգարէին , առաջնորդ շինելով ժողովրդեանն . . . Սա նմանեալ Ահարովնի . . . Սա նմանեալ Սամուէլի արկեալ զԵրեմիայի զկրկնոցն եւ զեփաւան քահանայական իշխանութեանն եւն : Դարձեալ «Վասն ծառայիս քո զքահանայս զոր կոչեցեր յառաջնորդութիւն ժողովրդեան քում . . . հովիւն զժողովուրդս քո : » Դարձեալ . «Եւ հաւայժմ ծառայս քո այս աշուն եւ առաջնորդ հօտի քո պոր ընտրեցեր զյուս :

ժողովրդեան : և Այս վկայութիւններն յառաջ բերի Ս. Ղազարի այն ձեռագրէն , որ իններորդ դարէն է :

Ինչպէս կը տեսնուի , բոլոր վկայութիւններն ալ ցոյց կու տան , որ այն տառնուած քահանան թէ՛ վերակացու , թէ «առաջնորդ» եւ թէ «հովիւ» եղած է հաւատարմական Սուրբին հոգեւորական բարձր պաշտօնի համար միակ աստիճան մը կարգ որ մի՛ եւ նոյնն էր թէ՛ քահանայի եւ թէ եպիսկոպոսի համար : Հայաստանեայց Եկեղեցին բացառութիւն մը չէր կազմեր այդ մասին . վասն զի հոն կը գտնենք ճիշտ նոյն բանն ինչ որ աւերն թէ՛ նոր Կառկարանն եւ թէ՛ Եղիսկոպան Եկեղեցին , այն հին Եկեղեցին որուն օրէնքներն ամփոփուած են Հիպոպոլիտի առնուով ծանօթ Կանոնագրքին մէջ :

Հիպոպոլիտի Կանոնները Հայ . Եկեղեցիի Կանոններուն նման մի՛ եւ նոյն մաղթանքներն աւ մի՛ եւ նոյն ծիսակատարութիւնն աւերն թէ՛ քահանայի եւ թէ՛ եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան համար : Այսպէս՝ նոյն Կանոնագրքին մէջ եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան Կանոններէն հետեւեալ 30-32 Կանոնները կը արամագրեն :

30 . «Աւ եթէ կամին ձեռնագրել երէցն , ամենայն իրք նոյնպէս իսկ կատարիցին որպէս ի վերայ եպիսկոպոսին , բայց միայն զի յաթոռն մի՛ բնաւ նստցի երէցն :

31 . «Աւ զնոյն իսկ աղաւթս ի վերայ երիցու ժառուսցին՝ զորս ի վերայ եպիսկոպոսին , բայց միայն զանունն թողելով եպիսկոպոսութեանն :

32 . «Զեպիսկոպոսն ամենայն իրաւք հաւասարեցի երիցու , բայց միայն թողելով զաթոռին առնուն եւ զձեռնադրութիւնս , քանզի իշխանութիւնն ձեռնադրելոյ նմին ոչ տուեալ է :

Պէտք է նկատել , թէ ստորագծուած վերջին բառերն ետքէն մտած ըլլալու են . վասն զի 10-րդ Կանոնը բաց է թաց կը ցուցնէ , որ երէց մը կրնայ եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն կատարել , աշօթելով եւ ձեռքը դնելով անոր գլխուն վրայ :

10 . «Աւ ապա մի ոմն ընտրիցի ցեպիսկոպոսաց կամ յերիցանց որ զձեռն ի վերայ գլխին նորին գիցէ՝ ասելով . . . (եւ որ ի կարգին է) : »

Պէտք է յիշատակել նաեւ թէ , ըստ Դիւչէն արքայի (Origines du culte chrétien) , Լեւոնեան եւ Ադրիանոսեան երկու հին աւերակութիւնաբեր գիրք եւս «կը բովանդակեն նոյնութեամբ մի՛ եւ նոյն աղօթքները թէ՛ սարկաւադի թէ՛ քահանայի եւ թէ եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան համար . աղոնցմէ դուրս ո՛ր եւ է աղօթք չկայ : »

Տ. Կ. ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՒԼ